

л 2007

9654к

АРТЫҚБАЕВ Ж.О.

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

МЕН ЭТНОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ж.О. Артықбаев

**ҚАЗАҚ ТАРИХЫ
МЕН ЭТНОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**1
ТОМ**

Павлодар -2007

УДК 94(574)
ББК 63.3 Қаз
А 82

Жауапты редактор: э.ғ.д., профессор Е.М. Арын.
Пікір білдіруші: т.ғ.д., профессор Р.Ж. Кадысова

Артықбаев Ж.О.

А 82 Қазақ тарихы мен этнологиясының мәселелері
1 том.- Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. – 300 б.

ISBN-9965-08-158-1

Қазақтың белгілі тарихшысы және этнологының бұл кітабына соңғы жылдары әр түрлі басылымдарда жарияланған ғылыми-танымдық еңбектері енді. Кітап мазмұны есте жоқ ерте заманнан бастап XVIII ғасырға (ерлік дәуірі) дейінгі уақытты қамтиды.

Автор оқырманын ұлттық тарихтың беймәлім қырларымен таныстырады және ұлттық тарих концепциясы, тарихтың қайнар көзі ту-ралы ойларын ұсынады.

Кітап тарих сүйер қауымға, көпшілік оқырманға арналған.

ББК 36.3 Қаз

А $\frac{0503020905}{00(05) - 07}$

ISBN-9965-08-158-1

ISBN-9965-08-157-3

© Артықбаев Ж.О. 2007 г.

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ» ЖЫРЫ– АДАМЗАТ ТАРИХЫМЕН БІРГЕ ЖАСАП КЕЛЕ ЖАТҚАН ЖЫР

*«Қозы көрпеш – Баян сұлу»
жыры – қазақ эпосының ең ескі, ең
жойқын түрі»*

Ә.Х. Марғұлан.

Ә.Х. Марғұлан «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырын «мәңгілік жыр» деп атағанды ұнататын. Осы күнге дейінгі жырға байланысты зерттеушілер қазақ заманын, мұңғыл заманын, тіпті әрі кеткенде түрік заманын меже қылып жатқанда Әлекең жырдың шығу уақытын б.з.д. екінші мыңжылдықпен байланыстырған еді. «Қозы көрпеш – Баян сұлу» ескі дәуірдің сюжеті, біздің заманымыздан екі мың жылдам астам бұрын шыққан. Сол кездегі көшпелі тайпалар бұл жырды ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа айтып, біздің дәуірімізге жеткізген» – дейді үлкен әулиелікпен, көрегендікпен Әлекең (10, 307 б).

Бірақ, «Қозы көрпеш – Баян сұлу » күмбезінің салынған уақыты ғұн, не түрік заманына қатысты болды да зерттеушілер, соның ішінде Әлекеңнің өзі де, алғашқы хронологиялық межеге тым табан тіреп тұра алмады. Оның үстіне «Қозы көрпеш – Баян сұлу» дыңы тұрған Аягөз бойында жырға қатысты көптеген топонимиялық деректер, сәйкестік ғалымдардың қолын байлап, межені бергі заманнан іздеуге мәжбүр етті. Әлекеңнің өзі де «қалайда «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жыры ерте кезде шын оқиғадан шыққан болуы керек. Қарабайдың үш қызының атымен айтылатын жер аттары, су, тау, өзендер аты, олардың аңызы халық ауызында ерекше орын алған» дейді.

Біздің пікірімізше, Әлекеңнің алғашқы айтқан межесі дұрыс. Жырда одан ерте дәуірдің де сюжеттері көп. Ал күмбез ғұн уақытында, халықтардың ұлы қозғалысы кезінде, саяси және рухани серпіліс үстінде салған құрылыс болуы тиіс. Ғұн заманында «Қозы көрпеш – Баян сұлу» тіршіліктің құрылымын нақтылап, адамның Жаратушыға сүйіспеншілігін заңдастырып, туған жердің құндылығын ұрпақ жадында бекітетін қасиетті рухани қазына есебінде керек болды. Осыған ұқсас тарихты көшпелілердің соңғы империясы (Алтын Орда) ыдырап, өзбек пен ноғай көшіп, қазақ жеке шаңырақ көтеріп жатқан уақытта, есте жоқ ескі замандарда өмір сүрді-мыс делінетін Алаша ханға арнап

күмбез соғудан көреміз. Алаша хан қазақтың ұлттық және мемлекеттік идеясы болды, ал «Қозы көрпеш – Баян сұлу» космогониялық, жаратылыстану идеясының жаршысы.

Біз этнографиялық зерттеу әдістерін, тарихи, танымдық деректерді пайдалана отырып осы соңғы тезисті делелдеп көрейік.

Баян сұлу

Баян сұлу – көне дүниедегі жаратушы, хақ, құдай образының әдеби өнделген түрі. Бұл атаудың түп-тамыры «бай», ол қасиет, құт, байлық деген мағынада қолданылады. Байана – жер-су иесі, ол адамды, жер бетіндегі аң-құс, ағаш-шөп т.б. жарылқаушы негізгі күш, құдырет. Біз к бінесе «бай» ұғымының элеуметтік мағынасына ғана көңіл аударып, оның сакралды негізін ескере бермейміз.

«Байана» туралы алғашқы жазба деректерді М. Қашқаридің «Сөздігінен» арғу тайпаларына қатысты кездестіреміз. Арғу тайпаларының XI ғасырда Испинджаб (Сайрам) мен Баласағұн арасын мекендегенін (яғни Сайрамнан бастап Шу бойына дейінгі қалалық өңірді) ескерсек, бұл ұғым түрік тайпаларының көпшілігіне қатысты екені анықталады. Қалалардың көпшілігі «Арғу шаһарлары» аталады, соның ішінде мысалы «Арғу Тараз» (7, 128 б.).

М.Қашқари с здігіндегі «Байана /бай» с здерше алғаш көңіл аударған А.Н.Самойлович болатын: «Слово bayat, которое можно рассматривать как древнюю форму множественного числа на – t от вышеупомянутого слова bayan, обозначало, по словам Махмуда Кашгарского, бога на языке племени аргу и вместе с тем, как это нам известно из других источников, служило названием, по видимому тотемного происхождения, одного из гузских племен» (14, 32 б.).

Бұл тақырыпқа кейіннен келген Л.П. Потапов арғуларды арғын руымен жақындастырады: «Прежде всего о племени аргу, в среде которого (XI в.) бытовало слово bayat в значении «бог». Мне уже приходилось указывать, что среди тюркского населения долины р. Чулыма русские письменные источники начиная с XVIII века систематически фиксируют родоплеменную группу аргун, именуя ее Аргунскою волостью. В свое время я показал, что аргуны попали сюда, как и некоторые другие родоплеменные группы, с запада, из района Тобольска, после падения Сибирского ханства в конце XVI века, что еще раньше они, как повествуют предания, составляли с казахской ордой один народ» (12, 231 б.).

Тарихи деректерде «арғулардың» ғұн қауымдастығының оңтүстік тобы ретінде қабылданатынын айтқан жөн. Ғұндардың бұл тобы «ақ ғұн» (белые гунны) аталады. Сасан дәуірінің тарихи оқиғаларын сипаттайтын көне армян деректерінде ақ ғұндар жөнінде былай жазылған: «Эфталиттер ғұн еліне жатса да, өздері солай деп аталса да, бірақ өзге ғұндармен араластығы, ауыс түйісі жоқ. Біз білетін ғұндармен олардың арасында ортақ шекара жоқ... олар көшпелі емес, ерте заманнан бері құнарлы жерлерге қоныс тепкен. Ғұндардың ішінде өң-түсі ағы да, түрі келістісі де ақ ғұндар...» (16, 205б.).

Ғұндардың оғыздармен байланысы туралы арнайы ғылыми зерттеулер жоқ. Дегенмен «халықтардың ұлы қоныс аударуы» дәуірінде (б.э. басы) ғұндар Ұлы далада ең алдымен оғыз қауымына жататын тайпалармен кездескен сияқты. Көне грек деректерінде «скиф», парсы жазбаларында «сақ» аталатын Ұлы даланың жауынгер көшпелілерінің өз атауы «оғыз» болғанға үқсайды. Бұл қазақ арасында сақталған Уыз хан, немесе Көрұғлының атасы Толыбай сыншы, тіпті Шығысқа танымал «Оғыз қаған» жырларынан анық сезіледі.

Арғулардың батыс деректерінде «эфталит» аталуы патшаларының атына байланысты. Арғу империясының ең бір күшейген тұсында мемлекетті Ифталанос атты патша басқарды (470-496 жж.).

Біздің пікірімізше, «Байана» түркі-моңғол тілдес халықтардың көпшілігінде бар ұғым. Мәселен: Алтай телеуіттерінде ол аспан /көк/ құдайларының басшысы, ортақ атауы. Соның ішінде жиі қолданатыны «Тотай пайана» - найзағай, жаңбыр мен бұршақтың иесі, бұлт түрінде көрінеді. «Байанаға» баласы жоқ жандар сиынады, байананы «ене йайачы» деп атайды, оған арнап құрбандық шалады. Егер осыдан кейін балалы болса, онда «про него говорили «өрөгө пайанадан йайылған бала» т.е. сотворенный верхним божеством ребенок» (12, 233 б.).

Қазақ ішінде «байана» құдайына табыну ұмтылғанымен де биік таулардың бауырындағы үңгірлерге барып «байанаға» тәуәп ету, құрбандық шалу, сырқатқа шипа, баласызға перзент сұрау дәстүрі әлі жалғасып келеді. Сол себептен тау үңгірлерінің көпшілігі «эулие», Байананың қасиетті үйі есепті. Сондай қасиетті орынның бірі Баянауладағы Әулиетас (Қоңыр эулие) үңгірі. Н. Коншин «Баянауылдан Қарқаралыға дейін» деп аталатын жол жазбасында Әулиетасқа табынып, түнеп жатқан, зияратқа келген адамдарды, олардың құрбандық

шалғанын, үңгірдің ішінде шырақ жағып, соның лапылдаған жалынына шомылатынын жазды.

Этнографиялық деректер «байана» образының түркі-моңғолдың телеуіттен басқа челкан (шалқан), құманды, шор, якут (сақа), бурят, қалмақ, моңғол т.б. арасында кеңінен тарағанын сипаттайды. Қазақ тіліндегі «бәйтерек», «бәйшешек», «байғыз» /байкүс/, «бәйбіше», «бәйтөбет» т.б. ұғымдар қалай болғанда да «бай /байана/» сакралдық мағынасына тікелей байланысты болса керек. Ол үлкендікті, қасиеттілікті білдіреді. Жиі қолданылатын сөздің бірі «баян» - құтты, берекені, молдықты білдіреді және байана сөзінен тікелей туындайды. Бұл жерде «байана» қасиетті «Жер-сумен» тікелей байланысты болғандығын, Тәңірінің сепкен дәнін өсіріп-өндіріп шығаратын ана есепті екенін ұмытпау керек. Этнографиялық деректер түркі-моңғол халықтарының Байана, Ұмай ана, Май ана деп атап жүргендерінің бір ғана ана құдайы екенін анықтайды.

Қазақтың ішінде сақталған «ой-бай» сөзінің мағынасы тек Байана ұғымы арқылы ғана түсінікті болады. «Ойбай» Байананы көмекке шақыру, жалбарыну, толық нұсқасы «Ой-бай-ана». Ал енді ісләм уағызшыларының (молдалардың) «ойбай» сөзіне байланысты «шайтанның атын атама, бісміллә де, тілінді кәлимаға келтір» деуі, Байана атының ұмытылуына ісләм дінінің тікелей ықпалы бар екенін көрсетеді. Шындығында да, Сібір түркілерінің элі күнге есінде жүрген «Байана» қазақтың ішінде тек «Баян сұлу», немесе одағай «ойбай» түрінде сақталуы ісләм дінінің тікелей ықпалының нәтижесі.

Көне заманда «байана» ұғымының географиялық және этникалық шекарасы Еуразия құрлығын түгел қамтып жатты. Бұл ұғым тек түркі-моңғолда ғана емес үнді-еуропа, финно-угор, семито-хамит т.б. тіл семьяларында кеңінен тараған. Бірақ толық мәнін тек Орталық Азия халықтары сақтап қалды.

Байана қашан Баян сұлуға айналды? Бұл мәселеге түрік қауымдастықтарының ісләм дінін қабылдауымен тікелей байланысты қараған жөн. Байана әуел бастан дүниетаным моделінің ішіндегі ең бір көркем образ болғандығына дау жоқ. Ол көне бақсылық түсініктерде аяғы ауыр әйел-ана кейпінде суреттерге түсті, оның әдемілігін табиғаттың ең бір сұлу суреттерімен салыстырып отырды. Байана туралы түсініктерді сақтаудың жалғыз жолы одан көркем образ жасау арғу-

түрік тайпалары жайлаған өлкеде ісләм туына бағынудан басталады деп жорамалдауға болады. Ендеше Баян сұлу бейнесіне негіз болған Байана Жаратушы образы ретінде ондаған мыңдаған жылдар, ал Баян сұлу образы ретінде 1000 жылдан астам өмір сүрді.

Баян сұлудың тарихы міне осылай!

Қозы көрпеш

Қозы көрпеш - көне дүниеден сақталған күрделі атау. Бұл атаудың түп негізін ностратикалық сөз қорынан іздегенде ғана толық мәнін ашуы мүмкін.

Біз Қозы көрпеш атауының екінші компонентінен бастайық. «Көр» - түркі-моңғолда жиі кездеседі (Көрұғлы, Қорқыт т.б. түрлерінде). Негізінен тілшілер де, халықтық этимология да «көрді» нақты түсінеді, яғни адам қойылатын шұңқыр, мәйітке арнайы дайындалған орын. Шын мәнінде «көр»-дің түбірі шумер тіліндегі «көр (кур)» - таулы жер, ұлы жер, ұлы дала, оның тұрғындары деген ұғымды білдіреді.

Сонымен бірге, «көр» аккад тілінен аударғанда «барса келмес» деген мағынанға жуық (сторона без возврата).

Шумерлер де, аккадтықтар да Көр елінің қай жерде екенін ұмытыңқыраған. Бұл құбылыс қазақтың Жиделі Байсын деген ұғымына жақын келеді. Аккад есебі бойынша, егер көне Ниппурдан алсақ, (оны жер кіндігі деп есептеген) Көрге дейін 3600 сағат (екі еселенген). Көр - жеті қақпалы т.б. В.К. Афанасьеваның пікірі бойынша, «Көр» шумер заманының өзінде персонификацияға, яғни кейіпкерлерге айналған ұғым.

Үнді-арий тілдерінде қасиетті Куру даласы (жазығы) деген ұғым бар. «Шатапатхабрахмана» жазуына қарағанда (XIV 1,1,2) Куру (Курукшетра) даласында құдайларға арнап құрбандық шалады. Бұл пікірді «Махабхарата» да растайды. Ол деректер бойынша, Куру даласы «небеса на земле», жер үстіндегі ең бақытты қоныс. Брахма бастаған құдайлар мен риши (көмекшілері) ай сайын бір рет ол жерге келіп қасиет тұтады. Көне үнді-арий түсініктеріне қарағанда Куру даласының адамдары өлгеннен кейін бірден Көк Тәңіріне барады (Махабхарата, IX, 53,20).

Шумер кезеңінен (IV мың жылдық) арий дәуіріне дейін қасиетті жер саналған «көр» (қор) сөзінің қазақи нұсқасы «қорық» деген мағынаға келеді. «Қор» - «көр» ауыспалы түрі, аса оғаш болмаса керек. Көрдің көрпеш атануы - бір мағыналы екі сөздің қайталануынан деп

жорамалдауға болады: көр-қор (қорық) - пеш (бейіш) - сонда Көрпеш шығады.

«Көрпеш» атауына негіз болған «көр» түбірін «Көрұғлы» сөзінен де кездестіреміз. Екі жағдайда да түпкі ұғымы көне тарихтың, дүниетанымының белгісіз, жұмбақ бір мәселерін нұсқап тар деген пікірдеміз.

Қозы - ұғымы тікелей мағынасынан алыс емес. Қозы - үнді-еуропалық тілдерде патшалық әулет, патша, билік деген ұғымдарға дөп келеді. Мұның мысалын әсіресе, арий тіл нұсқаларынан Караганда аңғаруға болады: «Хзай» - патша билігі. Дарий тас жазуына «Ахуромазда даровал мне эту xsassa» (Ә. Бенвенист). Бұл жерде Зәрдүшке табынған Дарийдің бас құдай Ахуромазда арқасында билікке жеткендігі айтылып тұр. Қозы-Қазы түпкі мағынасы бір сөздер болса керек деп ойлаймыз. Екі сөзде де алғашқы нұсқа тіршілікті, тіршілік бастауын білдіреді.

Қазақта кең тараған Қазылық сөзіне бұл тұрғыдан патшалар мекені, қозғалыс орталығы деген мағына беру керек. Қазы - шүйгін жер, орталық, шұрайлы орта. Салыстырыңыз: «Қазылық - мал кіндігі» (Ә. Бөкейханов).

«Қазы» қозыдан гөрі тереңдеу мағынаға ие. Мүмкін «қозы» Қазылықтың өкілі, шүйгін ортаның иесі, елшісі. «Қозы» - түпкілікті етістік, қозғалыс, тіршілікті білдіреді: қозғау, қозғалыс, қозу, қоза (от, адам, мал).

Байана мен Қозы Көрпеш - ұғымдарының арасындағы тамырлы байланыс Ә. Бенвенистің мына гипотезасын еске түсіреді:

«Vazzaka» - прилагается также к «земле» - *bumi*, понимаемой в широком смысле как «царское самодержавное владение».

Анализ этого прилагательного остается отчасти гипотетическим. По всей вероятности, это производное от *vaz* - быть сильным, дышать силой, соответствия которому обнаруживаются в ведийском существительном *aia* - сила, битва. В «героической» терминологии Вед *aia* и его производные занимают важное место и охватывают множество понятий, скрывающих первичное значение слов. Кажется, *aia* - обозначает силу, свойственную богам, героям и коням, силу, благодаря которой они побеждают; это также мистическая сила жертвоприношения вместе со всем тем, что она обеспечивает: благополучием, удовлетво-

ренностью, мощью. Это также сила, которая проявляется в дарах, откуда значения «щедрость, богатство».

.. Если бог Ахурамазда определяется как vazzaka, то лишь поскольку он одухотворен этой мистической силой - aia (яғни Байанаға деген махаббаттың күшімен - Ж.А.). И царя титулуют по той же силе, и землю - естественную кормилицу, которая носит и кормит всех и вся» (4, 256-257 бб.).

Қортындылай келсек, Қозы Көрпештің Баян сұлуға деген махаббаты адамның Құдіретке (Құдайға) деген сезімі. Байана осы құдыретті күштің иесі, оның мекені Жер-Су, ондағы қасиетті әулие үңгірлер осы күштің жинақталған орындары. Қозы Көрпеш Ахурамазда образына негіз болған бейне, ол жалпы тіршілік иесі, рух кәусәрін аңсаған адам.

Сарыбай

Сарыбай - көне заманда көбінесе батысқа қатысты ұғым ретінде қолданылады. Егер «қара» - шығыс деген түсінікті берсе, «сары» - батыс дегенге жақын. Қандай жағдайда да адамзат тіршілігінің арқауы Шығыс пен Батыс арасындағы қарым-қатынастарды түр-түс арқылы, алпауыт күш пен құдіретті сезім ақылы бейнеледі.

«Сары» атауының батысты нұсқайтынын білдіретін ең алдымен ортағасырлық ру құрылымдары. Орталық Азия көшпелі ұлыстарының ерте кезден бастап дуальдық жүйеге бағынатыны, оның бір бөлігі сары, бір бөлігі қара атанатыны деректерден белгілі. Мұның ең әдемі көріністері ғұндардан басталады: ақ ғұн - батыс өлкелерді, яғни кәзіргі оңтүстік Қазақстанды, збек, Парсы жерлерін мекендеген ғұндар. Сары ұйғырлар - көшпелі түрік-ұйғыр империясының батысында орналасқан ру бірлестіктері.

Әдебиетте ең к п к ңіл бөлінген тақырыптың бірі «сары қыпшақтар». ХІХ ғ. өзінде Г.Е. Грум-Гржимайло, Н.А. Аристов сияқты ғалымдар қыпшақтардың батыс тобының сары (половцы) аталу себептері туралы әңгіме қозғаған. Қытай деректері бойынша (Ганьму) Орталық Азияда ерте кезеңде мекендеді-мыс делінетін динлин тайпаларының сары қыпшақтарға тікелей әсері бар: «светлую окраску части кыпчаков следует отнести к смешению их с западными динлинами».

Бертіңгі зерттеушілер де (Л.Н. Гумилев, А.Н. Кононов т.б.) осы «динлин» теориясының ықпалында болды. Қалай дегенмен де зерттеушілер

«сары» сөзін тек адам түсі (өңі) мағынасы есебінде қабылдағаны анық. Қазақ зерттеушілерінің арасынан С.М. Ақынжанов та сары сөзінің «құба» ұғымымен тікелей мағыналас екенін бірнеше рет ескертеді. Зерттеуші «сары», «құба» т.б. анықтауыштарды тікелей қыпшақтардың түр-өңімен байланыстыруға ыңғай білдіреді. Сонымен қатар этнографтар «сары» анықтауышын түр-түспен байланыстырудан көрі құбыладан іздеген жөн деген жорамал айтады: «Представляется наиболее вероятным, что цветное обозначение в этом этнониме (сары - половец) выступает как символическое название стороны света» (5, 127 б.),

Біз осы жорамалды қолдаймыз. Ең алдымен қыпшақтардың бірнеше тайпаларға б лінгенімен де негізгі бөлігінің екі топқа жарылатынын ескерген жөн. Шежіре деректері Қыпшақтың қазақ даласын мекендеген негізгі, үлкен бөлігін «қара қыпшақ» деп атаса, батыс яғни Еділ бойы, Қара теңіздің сол қапталын мекендегендердің «сары қыпшақ» деп атайды.

Бұдан кейінгі тарихта қалмақтарға қатысты анықтауыштарды тағы кездестіреміз. Шығыс өлкесін - Алтай, Жетісу (Іле бойы) маңын жайлаған ойраттарды деректер (ауызша және жазбаша) «қара қалмақ», Жайықтан батысқа асқандарын «құба қалмақ» деп атайды. Сонымен бірге Жоңғар мемлекетіне бағынышты болған Алтайдың телеуіт, шор сияқты елдерін қазақтар да, өзгелер де «ақ қалмақ» деп атайды. Ескертетін бір мәселе Таулы Алтай түркілері «қалмақ» деген сөзге қатты шамданады (бұл Түркістанның өзбектерінің «сарт» дегенге ренжігені сияқты).

«Құба» мен «сары» арасында үлкен принципіалды айырмашылық жоқ деп есептеуге болады. Екеуі де батыс деген мағынаны, күннің құбыласын нұсқайды.

Ең қызығы «сары» атауы қазақтың батыс топтарына да қатысты қолданылады. Бұл қызық фактіні П.И. Рычков 1755 жылы жазған «Топография Оренбургской губернии» кітабы баян етеді: «В рассуждении киргиз-кайсаков надлежит знать и сие, что они не только никаких податей в казну не платят, но и пошлин с торгу их в Оренбурге и Троицкой крепости, где через все лето бывает такая же ярмарка, как в Оренбурге, ничего от них не берется, а берется она пошлина за них с русских купцов, которые товары из их рук покупают, да и ханы их с народа никогда ничего себе требовать не могут... Сами себя называют они сара-кайса-

ки, что с арабского языка значит степного казака. Но больше и обыкновенно именуются они просто кайсаки или казаки» (12, 86 б.).

«Сара/сары» тек кана араб тілінде ғана емес Еуразиялық тілдердің көпшілігінде кездеседі. Қара сөзі сияқты «сара-сарының» функционалдық мазмұны өте жоғары: ол билікті, тектілікті, сапаны білдіреді.

Қорыта келгенде «Сары» ұғымы ең алдымен батысқа тиесілі, «батыс-шығыс» ұғымдарына қатысты белгілі табу-тиымдар да болуы мүмкін. Осыған байланысты Батысты - Сары, Шығысты - Қара деп атау ерте уақытта-ақ қалыптасқан деп айта аламыз. Бұл адамзат баласының дүниетаным білімінің ең көне тамырлары.

Қарабай

Қарабай - өте көне символикалық образ. Көне дүниетаным жобасында түрлі-түсті сипаттамалар көп қолданылады. Осыған байланысты төмендегідей жорамалдар жасауға болады.

Адам баласы мекен еткен кеңістікті игеру ең алдымен Шығыс және Батыс ұғымдарын қабылдаудан басталды. Ол алдымен Күн тәңірінің қозғалысына негізделеді және бақылаудан шыққанын анықтау онша қиын шаруа болмас. Күннің жер бетіне сәулесін төгіп, жарқырап шыққан жағын «Шығыс» атайды, ал алаулап-мұнартып барып батқан жағын «Батыс» дейді. Сонымен қатар шығысқа ықылас, құрмет ерекше. Біздің аталарымыз қасиетті, әулие адамдарының бейіттері мен күмбездерінің, құрбандық шалатын орындарының есігін Шығысқа қаратады. Тасмола қорымдарының мүртты жалдары негізгі зираттан шығысқа қарай бағыттанып құшағын ашып тұр.

Шығыс - күш иесі, алапат мол құдірет иесі, жігер мен қайрат, жарық сәуле иесі. Көне түркі сөздігіне жүгінсек - сары тас Венерамен (Шолпан) байланысты, қара тас Сатурнмен байланысты (Турфан ескерткіші). Бұл жерде жұлдыз әлемінің ішінде Шолпан - батыспен, ал Сатурн шығыспен тікелей байланысады.

«Қара» сөзінің әр түрлі мағыналары бар. Бірақ соның ішінде ең көп кездесетіні түр-түсті білдіру, қарапайым қара халықты білдіру, қарақұрым елді, көпті білдіру. Осының ішінде соңғысы Қарабай образына сәйкес.

Жырда да біз Қарабайды Сарыбайға қарағанда шығыстан кездестіреміз:

«Қызымды жетім ұлға бермеймін» деп

Қарабай көше қашты халқыменен, –деп Су аяғы құрдымнан Аягөзге көшті.

Қозы көрпеш - Баян сұлу жырының әр нұсқасында Қарабай, Сарыбай аттарының ауысып келетіні де екі образдың бір-біріне тең күштер екенін көрсету мақсатынан туған:

Сарыбай менсінбейді жетім ұлды,
Азғырып кеудесіне шайтан кірді.

Біресе Қарабай Баянның әкесі болса (Жанақ нұсқасы), енді бірде Баянның әкесі Сарыбай делінеді (Шөже нұсқасы).

Ең алдымен Сарыбай Өлеңтінің аяғын өрлей көшеді (Шөже нұсқасы), яғни Баян аула тауларынан солтүстікке бағыт алған сияқты. Одан кейін Өлеңтінің бойынан өткен күні сабасы жарылып «Ақкөл мен Жайылма содан қалған» дейді жыр мазмұны. Осылайша Сарыарқадан шығысқа қарай көшіп отырып Сарыбай ауылы Аякөзге келеді: «Жазы-қысы он екі ай жайлап, қыстап, Сарыбай көшіп келді Аякөзге».

Жанақ нұсқасында Сарыарқаның белгілі деген жер-су атаулары түгел айтылады. Бірақ қашанда Қозының ауылы Батысқа, Баянның ауылы Шығысқа қарай болып келеді.

Неге Шығыстың тартым күші көп? Неге Батыс Шығысқа тартылады? Бұл туралы әлі де тереңдей зерттей түсу керек. Көне дәуірдегі топонимиялық деректерді қарастырсақ «қара» көп кездеседі. «Авестада» Қара (хара) жер бетін айнала қоршап жатқан мифтік таулар жүйесі. Оны құрметтеп Арийлер «Хара-Бэрэзайти» деп атайды, мағынасы Биік Қара тау. Ол жерде арий-тур тайпалары табиғаттың ұлы күштеріне арнап құрбандық шалды.

Орта ғасырлық оғыз-қыпшақ аңыздарында Қараспан тауы, Қарашық тауы, Қара тау көп кездеседі.

Орта ғасырда қазақ жерін мекен еткен үлкен тайпалық этностардың үлкен бөліктері қара аталады. Қыпшақтың атақты ері Қобыланды - қара қыпшақ Қобыланды, қазақ жеріндегі хандарға орда болған көне қалалардың бірі, Рашид-ад-дин жазатын - Қарақорым (бұл Үгедей кезінде көтерілген моңғолдардың Қарақорымынан бөлек). Рашид-ад-диннің жазуына қарағанда Қарақорым Бетпақ далада, не Бетпақ далаға шекаралас алқапта болса керек.

Этнос атауларының ішінен қара түргеш, қара ұйғыр (сары ұйғыр), қара керей (найман ішінде), қара қалмақ т.б. атауларды кездестіреміз. Бұл санамалап жатқан атаулар тарихқа белгілі «қаралардың» аз ғана бөлігі. Қазақ жақсы, тектіні «қаракөк» дейді, ол не себептен қара көк? Егер «қара» көптікті, күшті, құдіретті білдірсе, «көк» - Тәңірінің аты. Шығыс Тәңірінің нұры жер бетіне төгілетін шапағат көзі.

«Хараға» тек адамдар ғана емес Тағдырдың иесі сұлу Ашидің өзі де табынады:

Когда молился Аши
Хаошьянха Парадата
Под Харою высокой,
Прекрасной, данной Маздой /Авеста/.

Бәйтерек

Бәйтерек (Байтерек) - көне дүниенің сыр сандығы мифологиялық аңыздарда да, кәзіргі қазақтың дәстүрлі сенім-нанымдары арасында да жиі кездесетін кейіпкер.

Неге біз айдалада келе жатып жапан түзде оқшау тұрған бір ағаш болса елең ете түсеміз? Неге біздің үлкендеріміз оның бұтағына ақ байлап жатады. Неге біз зират ішінде, бұлақ жағасында ағаш өссе қасиет деп санаймыз? Бұл сұрақтардың бәріне де жауапты тарихтың бәйтерек туралы түсініктері береді.

Бәйтерек - тек аспанмен тілдескен, немесе оқшау өскен ағаш емес. Ол Тәңірі мен Байана арасын байланыстырып тұрған алтын көпір. Қозы көрпеш - Баян сұлу жырының негізгі нұсқаларының бәрінде де Қозы мен Баян Шоқ теректің түбінде кездеседі:

«Бар екен бір ағашта жалғыз бұлақ,
Екеуі сол ағашты қылды мекен».

Бәйтерек - кейде аспанмен тілдесіп тұрған өте биік ағаш, кейде жапан түзде оқшау өскен ағаш. Екі жағдайда да сахара адамы ондай бәйтеректі аса қадір тұтады.

Ертегіге жүгініп көрейік: «Ертеде бір кедей адам болыпты екен дейді. Қанша жерден тіршілік жасаса да бақ, байлық қонбаған соң кедей бір күні Алла тағаланың өзіне (бір нұсқаларда Қыдыр атаға) жолығып, жүзін көріп, арызын айтпақшы болыпты... Көп күндер жүріп темір таяғы тебенгідей, темір етегі теңгедей болған уақытта бір биік таудың басында шығыпты... аспанмен таласқан бәйтерек өсіп тұр екен.

Маңайы қызылды-жасылды гүл, ұшқан құс, тіршілік. Кедей енді алла тағаланың жүзін көре алмаймын деп күдер үзіп отырғанда Бәйтеректен бір дауыс шықты дейді: Ей, адам баласы арызынды айт, - деген...».

Бәйтерек Адам мен Құдай тағала арасындағы дәнекер ғана емес, жаратушының жер бетіндегі құдыретінің көрінісі. Бәйтерек космостың кіндігі (осі): оның ұшар басы Кокке тіреліп, дінгегі жер бетіндегі тіршілікке сүйеніш болып, тамыры жер асты әлеміне кетеді. Қазақтың космос туралы түсінігі үш сатылы: жоғарғы, жер бетіндегі, төменгі әлемдер. Осы үшеуін жалғастырып тұратын дәу Бәйтерек. Қазақтың аңыздары бойынша жер бетінде адамадар белбеулерін (кісе) беліне салса, жоғарғы әлемде мойнына, ал төменгі әлемде аяғына салады екен-мыс делінеді.

«Қозы көрпеш - Баян сұлу» жырындағы Бәйтерек образы Шоқ терек арқылы берілген. Шоқ терек екі түрлі қызметті толық атқарып тұрғаны жыр мазмұнынан көрінеді. Бірінші жолы ол космостың үш сферасының басын қосып тұр (диахрондық байланыс жүйесі). Қозы көрпеш пен Баян сұлу осы Шоқтеректің түбінде кездеседі. Яғни адам мен құдай (жаратушы) арасын да қосатын Бәйтерек. Адамның Құдайға деген махаббатының, ашық сезімінің куәсі Шоқ ағаш, Қозы көрпешке пана болған Шоқ ағаш, Қозы көрпеш өлгенде де осы Шоқтеректің түбінде өледі. Қозы көрпештің қайта тірілуі де адам баласының тіршілік туралы көзқарастарына сәйкес. Тіршілік мәңгілік жаңғыру.

Шоқ терек сонымен бірге Шығыс пен Батыс арасындағы дәнекер (синхронды байланыс жүйесі). Шоқтеректің түбінде Батыстың өкілі Қозы мен Шығыстың өкілі Баян кездеседі. Бұл жағынан алғанда Шоқтерек әлемінің екі горизанталді сферасының арасындағы шекара сияқты. Қазақ жер ортасы Көктөбе дейді:

*Мекен іздеп, жігіттер, кел кетелі,
Ортасында Көктөбе белгі етелі*

(Шоқан нұсқасы)

*Осы Көктөбенің басында Шоқ, терек өсіп тұр:
О, бастан Қозы-екем өзі сұмды,*

Шоқтеректі, барды да, мекен қылды
(Шоқан нұсқасы).

Шоқ терек атты жер Ә.Х. Марғұлан жазбаларына қарағанда Аягөз маңына жақын, Қозы көрпеш - Баян сұлу мұнарасынан 8 шақырымдай солтүстік батысқа орналасқан. ХХ ғасырдың басында осы атпен Батыс Сібірдің он шақырымдық картасына түскен бұл Шоқ теректің мифтік Шоқ терекпен арасында ұқсастық, байланыс бар ма, ол жағы мағлұм емес. Қалай болғанмен «Қозы көрпеш - Баян сұлу» жырына қатысты талай ескерткіштер бір жерге топталған. Шоқ терек, Көк төбе - жер ортасы деген ұғымдарды әлі де зерттеу қажеттілігі көп:

*Келді гой Шоқтерекке Баян батыл,
Болады осы арада заман ақыр.
Зар жыламай не қылсын сорлы Баян?
Қозыке арыстандай өліп жатыр.*

Ә.Х. Марғұланның жазбаларында Шоқ терек атты жер аты Орталық Қазақстанда Атасу бойында да кездеседі.

«Қасиетті бәйтерек» дүние жүзі халықтарының көпшілігінде кездеседі. Бұл тіршіліктің өсіп-өнуінің символы. Бәйтеректің қасиеттері қазақ аңыз-ертегілерінде аса марапатталады. Оның жөні де бар, шел мен дала астасқан өңірде ағаш та көп емес. Мүмкін тіршілік туралы аңыздарға негіз болған сюжеттер осы жерден басталған болар.

Қодар

Қодар – «Қозыкөрпеш-Баян сұлу» жырындағы негізгі кейіпкерлердің бірі. Біздің ойымызша Қодар бейнесі Қозы көрпешке антипод, яғни негізгі кейіпкерге қарама-қарсы жасалған көркем образ. Бір қайратты жыр туғызушы орта қақ жарып екі бөлген де бір жағын Қозыға, екінші жағын Қодарға берген.

Қодар Баян сұлуды (Байана) Қозыдан кем жақсы көрмейді. Оның Баянсұлуға деген махаббаты шексіз:

*«Баянға ауызба ауыз бір тілдесу,
Қодарға жұмыс болды көкей кесті»,* - дейді жыр өрнегі.

Қодардың Баянға деген құмарлығы сондай күшті. Ол осы құмарлық сезімінің жетегінде бірнеше жыл Қарабайдың ең ауыр қызметін жасайды. Бетпақ шөлде Қарабайдың 90 мың жылқысы қырылайын деп жатқанда құдық қазып алып шығады:

*«Ант үрган білдірмейді Қодар жасып,
Әр жерден жүз кісілік құдық аршып».*

Сонымен қатар Қодар алапат батыр. Аягөзге көшіп келген Қарабайдың Баян сұлу есімді қызы бар деп жан-жақтан 90 сері қызды көрмекке келгенде солармен жалғыз айқасып жеңіп шығады.

Бірақ Қодардың қанша қызмет істесе де Баян сұлуға қолы жетуі мүмкін емес. Ең алдымен Баянның атастырған күйеуі бар. Баян Қодардың тілегінің бәріне бір-ақ жауап береді:

*«Тимеймін ноғашлыға арым бар-ды,
алтын айдар, шоқ белбеу жарым бар-ды!»*

«Қозы көрпеш - Баян сұлу» жыры адам баласының жан-жануар әлемінен бөлініп шығар тұстағы ең басты тіршілік қағидасын – неке тәртібін заңдастырып отыр. Тәртіпті неке (атастыру, қалың мал, күдалық салты) адамды қоғам, ұлт, мемлекет есебінде қалыптастырған негізгі институт. Қодар осы қасиетті түсініктің құрбандығы. Баян сұлудың әкесі Қарабайдың да жағымсыз болуына негізгі себеп осы салтты мойындамау.

Екіншіден Қозы көрпеш Тәңірінің арнайы ықыласы түскен адамға ұқсайды, ол Баян сұлу махаббатына ие болған. Бұл адам баласының, соның ішінде көшпелі түркі-моңғол халықтарының дүниетанымындағы «бақ/құт» деген ұғымды ескерсек түсінікті болмақ. Қозының басына қонған бақ оны ешқандай кедергілерге қаратпай (шөл дала, қиқулының қырық бөрісі, түлкі, мыстан кемпір, түйе, орман т.б.) Баян ауылына қарай жетелейді, жеткізеді.

Қодар болса осының екеуінен де махрұм қалған. Ол неке жолына түсіп қойған, атастырылған қызға ғашық, оның Қозының басындағыдай жарқыраған алтын айдары жоқ. Алтын айдар Қозының ерекше жаратылысын, Тәңіріге сүйкімділігін білдіреді.

Кейде осылай қанша талпынғанымен құдай бұйыртпай отырса адамның еңбегі еш болады. Басқа амалы қалмаған Қодар Шоқ теректің түбінде ұйықтап жатқан Қозыны садақпен атады. Міне осы жерде Қодардың іс-қимылы кәдімгі қарапайым адамға тән көре алмаушылық, қараниет, жауыздық кейпін киеді. Тіршіліктің тікелей қозғаушы күші жақсылық пен жамандық арасындағы күрес өзінің шырқау шегіне жақындайды. Бұл мәңгілік күрес, бұл тіпті әр адамның өз ішінде болып жататын күнделікті күрес. Жақсылық бар жерде жамандықта бар. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп «Күнәсі жоққа Құдайдың рахымы да жоқ» дей-

ді, онысы осы күрделі, бинарлы түсінікті меңзегені. Жақсылық өлсе жамандық онымен бірге өледі. Қозы көрпеш өліп еді. Қодар да өлді, оны жыр күдіреті күшті Байана қолымен жасайды.

Ай, Таңсық

Ай (Айғыз) - образы жыр сюжетін байытатын, көркем құралдардың бірі деп есептеуге болады. Ай мен Таңсық жырда Қарабайдың қыздары еді делінеді:

*Айтады қыздарына келіп майда,
-Ай, Таңсық — менің екі қызым қайда?*

(Жанақ нұсқасы)

Бұл жерде бір шарттылық сезінгенімен Шығыстың негізгі белгі екенін ескерсек Ай, Таңсықтың Баянға апа - сіңілі болулары түсінікті.

Ай, Таңсықтың Баян сұлу мен Қозы көрпеш махаббатына жанашырлығы жырда жақсы суреттелген. Белгілі дәрежеде Ай, Таңсық образдары космогониялық сарындарға, білімге негізделгенімен де жырдың көркемдік деңгейін көтеру үшін әр-түрлі қоғамдық тіршілікке белсене араласады. Оның бір мысалы екі қыздың жерімен қоштасуы:

*Балталы, Баганалы ел аман бол,
Бақалы, Балдырганды көл аман бол
Кірім жуып, кіндігім кескен жерім,
Ойнап, күліп ер жеткен ел аман бол!*

(Радлов нұсқасы)

Жыршы екі қыздың көңіл күйін, Қозы мен Баянға деген сүйіспеншілігін жырлап отаншылдық, адалдық, сұлулық сезімдерін маздата жағады:

*Жөнелді сонда екі қыз белін буып,
Тым сұлу көркемдігі айдай болып.
Кешіне жылай - жылай әрең жетті,
Жылаған жасы атының жалын жуып*

(Радлов нұсқасы)

Таңсық (Айтаңсық) - жыр мазұмынындағы қосалқы кейіпкер. Таңсықтың негізгі атқаратын функциясы Аймен ұқсас - туған жерге деген махаббат сезімін бекіту, жарға деген адалдық (ол екеуі де Баян бесікте атастырылған күйеуі Қозыға адал болуы керек деп біледі), қазақ қыздарына тән қам көңіл, жұмсақ жандар.

екі образдың түп нұсқасы көне дүниенің табиғат әлемі туралы түсініктерінен туындаған. Ерте кезеңдегі жаратылыс ілімінде Байана құдайдың маңындағы Әлем жарықтары осылар. Тәңірі - әлемнің ең жарық жұлдызы Күнмен, Байана Аймен байланысты, ал енді Ай мен Күннің үхнтасар, ауысар тұсы - Таң. Бұл көшпелілердің, көшпелілерге дейінгі әлем халықтарының дүниетанымының құрылымы. Біздің пікірімізше ғұн, түркі замандарында табиғат туралы ілім әбден қалыптасып барып саңлақ мифтерге ауысқан.

Әлем құрылымы, тіршілік заңдылықтары туралы көне білімнің ең көрнекті мысалдарының бірі Уыз (Оғыз) хан туралы генеалогиялық әфсаналарда көрініс береді. Рашид-ад-дин дала қарияларынан естігеніне сүйеніп Алаша ханды Нұқ пайғамбардан тікелей таратады. Осы Алаша ханнан Диб-Бакуй туады, одан өз кезегінде төрт бала: Қара хан, Ор хан, Көр хан және Көз хан. Осы төртеуін аталары әлемнің төрт бұрышына жіберді екен дейді... Қара ханның баласы Уыздан (Оғыз) шежіре алты ұл туған екен дейді. Олардың екі қанатқа бөлінетіні, бұзоқ, үш оқ атанатыны шежіреден көпшілікке белгілі. Олардың аттары мынадай: Күн хан, Ай-хан, Жұлдыз хан, Кок-хан, Тау хан, Теңіз хан.

Уыздың ортаншы ұлы Айханның, Қарабайдың үлкен қызы Айғыздың өмір сүрген заманы қай дәуірге келеді? Біз жеке адамнан гөрі бұл жерде жаратылыс туралы түсініктің қашан бір ретті құрылымға, мифтік /дүниетанымдық/ жүйеге түскеніне көңіл аударғанымыз жөн болар. Зерттеушілердің арасында Оғызды (Уызды) ғұнның Модэ шаньюімен теңдестіретін пікір бар, бірақ Оғыз туралы сюжеттердің ғұмыры тарихи Оғыздан әлдеқайда ертерек болған деп шамалауымыз керек. Уыз (Оғыз) туралы жырлардың да тағдыры «Қозы көрпеш - Баян сұлу» жырына ұқсас - бұлар көне дүниенің өзі аңыз есебіне тыңдаған әфсаналар.

Соныменен Ай, Таңсық жырға көне мифтік түсініктерден келіп еніп кеткен қаһармандар. Олар әлемнің, жаратылыстың, әлем қарама-қайшылығы (жер мен көк, жарық пен қараңғылық), тіршілігі туралы қалыптасқан астральді мифтердің элементтері.

Айбас және оның жер шолуы /жер картасы/

Жырдағы өте ұнамды кейіпкердің бірі Айбас екені мәлім. Айбастың шыққан тегі белгісіз. Бірде ол Тайлақ бидің кенже інісі болса, бірде Сарыбайдың құдалық кезінде Қарабайға қарғы бау деп берген құлы.

Қалайда осы Айбас Қарабай мен Сарыбайдың (Шығыс пен Батыстың) арасындағы дәнекер екені анық. Егер жырдың мифтік мазмұнын жеке қарастырсақ Айбас құдайлар пантеонындағы ара ағайындық функциясын атқаратын ірі күштердің бірі сияқты.

«Қозы көрпеш –Баян сұлу» жырында қазақ даласының, тіпті онымен шекаралас Еуразия аймағының ең шоқтықты, белгілі, қасиетті жерлері аталатыны оқырманға белгілі. Бұл жерде Су аяғы Құрдым да, Мұз теңіз (Солтүстік Мұзды мұхит), Бетпақтың шөлі де, Жетісу мен Түркістан да, Еділ мен Жайық та бар. Жырдағы ең бір әдемі топонимиялық сюжеттер Айбас серінің саяхаттарына байланысты кездеседі:

*Айбас күл адасқанын енді білді,
Ғарып жанын қыз үшін отқа салды.
Баян туган жерінде демін алып,
Баян аула деген тау содан қалды
Тоқырауын - Бақаайғыр тоқтаған жер,
Жәмші де ақ жәмшісі түсіп қалды
Баянның қарқарасы түсіп қалып,
Қарқаралы - Қазылық сонан қалды*

(Шөже нұсқасы)

Осылай жыршылар Айбас серіні адастырып отырып қазақтың біраз жерін аралатады. Шөжеден кейін Айбасты көп қыдыртатын жыршының бірі Жанак:

*Көктаймен батыр Айбас темен шапты,
Мәнісін таман жолдың оймен тапты.
Қыздың берген белбеуі түсіп қалып
«Қызыл белбеу», «Кұба жон» қоя сапты
Қыздың берген жалауы түсіп қалып,
«Абыралы», «Жалаулы» қоя сапты*

(Жанак нұсқасы)

Жанак нұсқасында тек қана Айбас емес, Қарабайдың өзі де тоқсан мыңның соңында дамылсыз көшеді:

*Дамыл, аял көрмейді көзі терлеп,
Өзге жакпен жүре алмас, малы кернеп.
Дамыл да жоқ, тыным жоқ көше беру,
Өне бойлы жағалап ертіпті...*

Осылай Қарабайдың көші бірде құмды жағалап, бірде Алатауға дамылдап, одан Іле басы Құлжаға, Іледен көшіп Шыршыққа, ең ақыры Сарыарқаны сағынып қайта көшіп дамыл көрмейді.

Орталық Азияның алапат даласын, тауы мен құмын аралап көше берудегі мақсат не? Бір қарағанда бұл әлі де көші - қон жолдары, қысқы - жазғы қоныстың сорабы анықталмаған өте көне тарихи кезеңдерді еске түсіреді. Тас дәуірінің неолит, одан бергі энеолит кезеңдерінде (б.э.д. III мыңжылдыққа дейін) жылқыны жаңа ғана қолға үйретіп, шаруашылықтың көшпелі тәсілдерін игеріп жатқан елге бұл көпту заңды да шығар?! Екінші жағынан жыр мазмұнынан сезілетін туған жерге деген қимастық, Ай мен Таңсықтың туған жермен қоштасуы сияқты романтикалық сюжеттер Қарабайдың көші мен Айбас саяхаттарының ар жағында көшпелілердің Шығыс пен Батысқа бағытталған ұлы сүргін көштерінің сипатын береді. Ең алдымен еске шумерлер мен хеттердің оңтүстікке бағытталған, кельт және герман тілді тайпалардың Батысқа бағытталған, үнді - арий тайпаларының оңтүстік - шығысқа бағытталған ұлы көштері еске түседі. Одан бергі ғұндардың батысқа және оңтүстікке аттанған ордалары, түрік заманындағы көші-қон, одан бергі Шыңғыс заманындағы түрік-моңғол тайпаларының Еуразияның ұлы даласын тұтас қамтыған қозғалыстары, ең ақыры Бабыр бастаған моңғолдың көштері.

Жырдағы қимастық сарын осы көшкен елдің туған жерге деген махаббатының іздері емес пе?! Ата жұрт «Қозы көрпеш - Баян сұлу» жырынан сан қырлы, жұмбақ сырлы сан - салтанатымен көз алдында жатқан картадай көрінеді. Жырдағы жиі кездесетін жер шолу мотивтері көшпелілердің алтын бесігі болған Ұлы даланың негізгі - негізгі деген биіктерін ұрпақтың жадында сақтау мақсатынан туындаса керек. Айбас серінің Шығыс пен Батыс арасында жортақтап жүруіне де осы себеп, ол не Батыс емес, не Шығыс емес, осы космогониялық тұлғаның жырдағы негізгі қызметі Жер-Сумен таныстыру болады. -

Тайлақ би

Тайлақ би - жырдың кейбір нұсқаларында кездесетін кейіпкер. Ол Мұзтауын мекендеген үлкен елдің, Сарыбай елінің Қабырғалы биі, жол басшысы, ақылшысы. Жыр мазмұнында белгілі бір функционалдық қызметтен көрі бертінгі кездегі талап - тілекке байланысты енген сияқты.

Сарыбайдың өлімінен кейін Тайлық бастап елі ас береді:

*Қай адам ер Тайлаққа тең келеді,
Жиылған жаназаға көп ел еді.
Мақтауын батыр Тайлақ алғаннан соң,
Халқына сауын айтып жөнеледі*

(Жанак нұсқасы)

Дал осы сияқты жыр мазмұнына Тайлақ батыр Қозы өлгеннен соң да кіреді. Ол қол бастап келіп Қарабайдың ауылын шауып, Қозыға бейіт соғып (дың), қалған жұртты айдап кетті сынтас қойып.

(Радлов нұсқасы)

Бір сөзбен айтқанда Тайлақ образы жыр мазмұнына көшпелі мал баққан қазақ үшін жағымды қазақи рең беру үшін енгізілген тұлға.

Сасан би

Сасан би - жырдың кейбір нұсқаларында кездесетін кейіпкер. Қарабай келіп паналаған қалың елдің сиылы биі осы Сасан:

*Ол Сасан сауын айтып жарлық етті,
Елінде бір би еді цасиетті.
Асының айтқан күні болғаннан соң,
Басы Қодар, Қарабай асқа кетті*

(Жанак нұсқасы)

Жанак жырлаған «Қозы көрпеш –Баян сұлу» жырының осы бір тұсы «Алпамыс батыр» жырын еске түсіреді. Қодар мен Қарабай асқа кеткенде Қозы мен Баян оңаша «он екі күн бүршақты төгілдіріп» қызық-думанға бататын жері бар ғой. Осыған куә болған бір қатын Қодардың алдынан шығып естіртеді:

*Қозы көрпеш жүр екен,
Тазша болып, жар-жар.
Көрсетейін сен жүрсең,
Жатқан жерін, жар-жар.
Сен кеткелі он үш күн,
Болып цалды, жар-жар,
Сонан бері бикешпен,
Бірге жатыр, жар-жар!*

Жырдың осы жолдары «Алпамыс батыр» жырындағы Бадамша сақаудың диуанаға (Алпамыс) айтатын ау-жарына ұқсас поэтикалық амалды қолданады:

*Бісмiллә деп өлеңдi,
Көп айтамын, жар-жар,
Асыңпасаң, тойыңда
Көп айтамын, жар-жар*

(Алпамыс батыр)

«Қозы көрпешті» - «Алпамыс батырға» ұқсатып тұрған кейіпкер Сасан. Тарихи тұрғыдан келгенде Алпамыс жырына өзек болған оқиғалар ақ ғұндардың (эфталиттердің) Сасан империясымен соғыстарына тікелей байланысты.

Сасан әулеті Парсы (Иран жерін) 400 жылдай биледі (225-651 жж.). Сасан немересі Арташир, оның ұлы Шапур заманында Парсылар Рим әскерін бірнеше рет талқандап мемлекет билігін бұрын- сонды болмаған дәрежеде нығайтты. V ғасырдың ортасында Пероз патша тұсында парсылықтардың бұрынғы күш-қуаты таусылып көршілерінің жемі бола бастады. Сасан әулетіне қорлықты ең көп көрсеткен ақ ғұн (эфталиттер) еді. Тарихи деректерге қарасақ Пероз патша ғұндармен үш рет соғысқан екен. Бірінші рет әскері жеңіліп өзі тұтқынға түскен жерінен оны Византия императоры Зенон болысып сатып алыпты. Екінші рет тағы да жеңіліп, тағы да тұтқын азабын көріп жатқан жерінен өзінің елі ғұндарға қашырға артқан күміс динар төлеп сатып алған екен. Үшінші рет (484 ж.) Пероз тас-талқан болып жеңіліп жеті ұлымен бірге соғыста өліпті. Осы соғыстардың бәрі де қазіргі Орта Азия жерінде болған. Соңғы соғыстан кейін 100 жылдай Иран ақ ғұндарға бағынышты болып тұрды. Бұл кезде Сасан әулетінен билікке келген Кей Қуат, Кей Қысрау патшалар ғұндармен жақындасып, сүйеніш қылушы еді.

«Қозы көрпеш - Баян сұлу» жырына қиялап келіп Сасан атының еніп кетуіне жоғарыда баяндалған жағдайлар себеп болса керек. «Алпамыс батыр» жырына Кей Қуат аты қалай енсе, «Қозы көрпеш - Баян сұлуға» Сасан аты осылай кірген. Жырдың негізгі қиспесіне мазмұнынан, оның космогониялық сипатынан Сасанның оқшау тұру себебі осында.

Тоқсан (90) мың

Тоқсан (90) мың - жырдың қай нұсқасында болсын айтылатын Қарабайдың қарамағындағы жылқы межесі. Қарабайдың жылқысының көптігі сондай жүрген ізі соқпақ болып қалады:

*Бір күнде сапар цылып бізді издесең,
Тоқсан мыңның осы ізі соңпаң болар*
(Потанин нұсқасы)

Су аяғы Құрдымнан басталған көш жолында Қарабайдың тоқсан мыңы еш жерге симайды, барғанмен барқадар таба алмайды. Осылай Қарабайдың тоқсан мыңы ақыры Шудың төменгі бойында Бетпақтың шөлінде қамалды. Арқадан Сарысу, Жетісудан Шу келіп зым-зия жоғалып кететін жері осы. Қарабайдың Баян сұлуды саудаға салуына да осы шөл себеп.

Жырдың кей нұсқаларында 90 мыңның орнына «мол жылқы», «көп жылқы» деген эпитеттер қолданылады. Қалай десек те Қарабайдың жанын қоярға жер таптырмай жүрген тоқсан мың қай заманның жылқысы?

Қазақ қашаннан жылқылы ел болғаны белгілі. Ақ қашып қызыл қуған жиырмамыншы ғасырдың басында бір-екі мың жылқы көп аталады екен. Біздің этнографиялық деректеріміз бойынша Арқаның қазағы көп жылқыдан ХІХ ғасырдың ортасына таман айрылған. Оған дейін Арқада Құдайменді төре, Азынабай (Сүйіндік), Сапақ (Қуандық), Бапақ (Сүйіндік), Шабанбай (Бәсентиін), Мұрат (Қанжығалы) сияқты жиырма мың мөлшерінде жылқы айдаған байлар болғаны белгілі. Әрине, жылқы пәленшенікі деп сыртынан айтылғанымен алдымен бір қауым елдің, одан қалды бір рулы елдің, тайпаның байлығы, ризығы, сыртқа айбаты, құдайдың берген ризығы есептеледі. Күт қонған құтпан байлар елдің мақтанып жүретін адамдары. Көшпелілер қоғамында элеуметтік статус, қоғамдық марапат алдымен жылқыға байланысты қалыптасады.

Дегенмен қазақтың байлығы шектен асып, Сарыарқа ақтылы жылқыға толып кетті делінетін Абылай заманында да (қайырусыз жылқы бақтырған), одан бергі жаугершілік тоқтап, тыныштық өмірге еніп, қойын құрттап, сорпасын ұрттап жүрген ХІХ ғасырдың бірінші жартысында да қазақта 90 мың шамалы жылқыны меңгерген адам жоқ.

90 мыңға жақын жылқының санын біз энеолит дәуірінің қонысы Ботайдан кездестіреміз. Бар-жоғы үш-төрт жүз жылдай өмір сүрген осы қоныстан жүздеген мың жылқы қаңқасы табылды. В.Ф. Зайберт